

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 947.047.2 (477)

В.В.Газін

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ НАПРИКІНЦІ 50-х – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х рр. XVII ст. БОРОТЬБА НАВКОЛО ПИТАННЯ ПРО СУТЬ ТА ПРЕРОГАТИВИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті досліджується питання прерогатив гетьманської влади в Україні наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Здійснено аналіз спроб правителів козацької України утвердити сильний та дієздатний гетьманат.

У ході Української національної революції 1648–1676 рр. зусиллями гетьмана Б.Хмельницького та його соратників було створено Українську козацьку державу. Одним з цементуючих її факторів являлася гетьманська влада. Саме наскільки дієвою й сильною вона була, настільки й міцною, стабільною й тривкою до різних руйнівних впливів і була сама держава.

Питання структури української влади в різні періоди революції, співвідношення різних її гілок, зміни цього співвідношення під дією різноманітних чинників, зокрема й зовнішніх, стали об'єктом дослідження ряду українських та зарубіжних вчених. Дані проблеми знайшли відображення в працях В.Липинського, Л.Окиншевича¹. Сьогодні їх вивченням займаються українські історики В.Смолій та В.Степанков, В.Горобець, Н.Савчук, російська дослідниця Т.Яковлева². Проте, окремі аспекти цієї проблеми залишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, варто звернути більшу увагу на спроби посилення гетьманської влади на початку 60-х рр. XVII ст. Особливо цікавими й промовистими є зусилля в цьому напрямку Якіма Сомка та Павла Тетері.

Періодом найбільшої дієздатності гетьманської влади стало правління Б.Хмельницького. За твердженням В.Смоля і В.Степанкова, після 1652 р., коли козацька Україна постала фактично незалежною державою, відбувається зміцнення “самодержавності” влади гетьмана. Він зосереджує в своїх руках право призначення полковників; без його відома полковники

не мали права вирішувати будь-які важливі справи, що стосувалися державного життя; Б.Хмельницький отримав право скасовувати рішення старшинських рад³. У той же час гетьман цілеспрямовано йшов до встановлення спадкового правління. Саме у цьому напрямку слід розглядати намагання породичатися з представниками європейських монарших дворів (одруження його сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Василя Лупу Розандою), постановку під час переговорів з султаном питання про надання гетьману титулу “князя Руського”. А до статей Переяславсько–Московського договору 1654 р. Б.Хмельницький добився внесення пункту, який фіксував його пожиттєве право володіти булавою. Насамкінець, в квітні 1657 р. він добився рішення старшинської ради про передачу гетьманської влади після своєї смерті сину Юрію, що й стало вирішальним кроком до утвердження “козацької монархії в формі спадкового гетьманату”⁴.

Слід зазначити, що зовнішні прояви самодержавної влади Хмельницького, на кшталт його титулування: “Божою милістю гетьман Війська Запорозького”, підкріплювалися фактичним станом справ у державі. Відомим є вислів А.Ждановича, що “всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де промовив і той би живим не був”⁵.

З огляду на державні інтереси, стають зрозумілими прагнення Б.Хмельницького утвердити в козацькій Україні сильну владу, яка могла б виступати гарантом стабільного внутрішньополітичного її розвитку та забезпечити сприятливі зовнішньополітичні умови для цього. Практика показала, що попри всю привабливість, з точки зору демократичних традицій, старий козацький устрій з всесильністю Генеральних козацьких рад, не відповідав тогочасним вимогам. Він не міг забезпечити державу від можливих сплесків анархії чи охлократії, які в кінцевому результаті вели до руйнування державних основ.

У плані створення умов для утвердження в Україні спадкового гетьманату Б.Хмельницький намагався створити для цього соціальну опору. Велику увагу він приділяв формуванню нової політичної еліти, яка б розуміла необхідність сильної і стабільної влади в країні. Серед його сподвижників та однодумців бачимо Івана Виговського, Павла Тетерю, Тимофія Носача, Самійла Богдановича-Зарудного, Якіма Сомка. Переважна більшість з них це вихідці з українських шляхетських родин, люди освічені, з досвідом військової, адміністративної та дипломатичної діяльності. З гетьманського оточення сформувався своєрідний “клан Хмельницького”: з осіб, які тим чи іншим способом опинилися в колі його родичів. Також Хмельницький покладав надії на створення сильної та стабільно-вірної гетьману армії і такою розглядав саме регулярне наймане військо, яке б утримувалося за рахунок державної скарбниці.

Та після смерті Б.Хмельницького, уже під час гетьманування Івана Виговського відбувся поворот до утвердження в козацькій Україні влади, що носила яскраво виражені риси олігархічно-республіканського правління. На Корсунській раді, яка й затвердила його гетьманом замість неповнолітнього Юрія Хмельницького, ним було заявлено, що “без вашої військової ради жодних справ не буду робити”⁶.

Наслідком послаблення гетьманської влади стало розгортання братовбивчої громадянської війни, яка й стала визначати внутрішньополітичну ситуацію в козацькій Україні на наступні п’ять років. Ситуація значно погіршувалася внаслідок втручання сусідніх з Україною Польщі, Кримського ханства та Московії, які з успіхом користувалися із ситуації що склалася. Як результат – в середовищі козацької старшини виникли пропольське та проросійське угруповання, які прагнули повернути вектор зовнішньої політики уряду в необхідний їм бік.

Не відзначалася конструктивізм і позиція Запорожжя, підтримуваного значною частиною рядового козацтва та селян. Кінець 50-х – початок 60-х рр. XVII ст. стали часом, коли Кіш намагався активно впливати на політику гетьманського уряду. Пропагуючи повернення до старих козацьких демократичних ідеалів, протиставляючи їх структурі гетьманської влади, що склалася ще з часів Б.Хмельницького, вони підривали авторитет уряду, дестабілізували ситуацію. Користувалася з такої ситуації Москва, яка всіляко заохочувала січовиків до виступів, надаючи їм моральну й матеріальну підтримку.

Ще більшого послаблення зазнала гетьманська влада за уряду Юрія Хмельницького. Через брак досвіду й слабкий характер молодий гетьман попав з одного боку під вплив старшини, яка привела його до влади, а з другого – під жорсткий контроль Москви.

Справедливо буде зазначити, що після свого проголошення гетьманом на козацькій раді в урочищі Маслів Став на р.Росаві, що відбулося 20 вересня 1659 р.⁷, Юрій Хмельницький, за участі генерального обозного Т.Носача, полковників І.Лизогуба, Я.Петренка, І.Кравченка, І.Богуна, запорозького кошового І.Сірка та ін., сформував відомі Жердівські статті (прийняті на раді, що відбулася в Жердевій долині неподалік Терехтемирова на початку жовтня 1659 р.)⁸. Серед іншого вимагалось, щоб московські війська, які знаходяться на території козацької України, підпорядковувалися гетьману, щоб цар не приймав до розгляду листи, не завірені печаткою та не підписані гетьманом, щоб гетьман зберігав цілковиту владу над полками та полковниками, а також зберіг за собою судові повноваження⁹. З другого боку, на що звернула увагу дослідниця Н.Савчук, старшина намагалася не допустити утвердження спадковості гетьманської влади,

тому в статтях містилося положення про систему обрання гетьмана за старим звичаєм¹⁰.

Проте, лише за два роки після смерті Великого гетьмана ситуація настільки змінилася, що український уряд вже не міг протистояти експансіоністським планам північного сусіда. Відтак, положення, вироблені в Жердевій долині були відхилені, а гетьману були нав'язані статті нового Переяславського договору в 1659 р. Не останню роль тут відіграло катастрофічне послаблення гетьманської влади. Вважаємо, що підписання статей сфальсифікованої російською стороною угоди не було лише наслідком того, що Ю.Хмельницький опинився в оточенні московських військ. Очевидно, що в цей момент він просто об'єктивно не міг протистояти тиску з боку царського уряду. Отримавши владу на хвилі зростання антипольських настроїв та відчуваючи залежність від промосковськи налаштованих старшин, він змушений був коритися долі.

Утримуючись від характеристики Переяславської угоди 1659 р., зауважимо лише, що вона зафіксувала суттєве обмеження прерогатив гетьманської влади. Саме обрання гетьмана могло відбутися лише з дозволу царя. Після цього новообраний гетьман обов'язково мав прибути до Москви для отримання клейнодів, що фактично означало церемонію його затвердження. Він втрачав право призначати, усувати й страчувати полковників. Гетьман не міг виступати в похід без царського дозволу, а також проводити самостійну зовнішню політику¹¹.

Звичайно, попри всю слабохарактерність Юрія, таке становище не могло його влаштувати. Крім того, в середовищі козацької старшини, особливо правобережної, чулися голоси невдоволення московською політикою. Очевидно цей факт зіграв не останню роль в кардинальному повороті зовнішньополітичного курсу гетьманського уряду в жовтні 1660 р., коли відбулися відомі події під Чудновим. Гетьман уклав нову угоду з Польщею, яка майже повністю повторювала Гадяцьку угоду 1658 р. за виключенням положення про утворення князівства Руського.

Початок 60-х рр. став одним з найтрагічніших в історії Української держави середини XVII ст. Цей час позначився подальшим розгортанням громадянської війни, посиленням втручання у внутрішні справи України з боку сусідніх держав, її розколом на два гетьманства. З другого боку саме в цей час відбулися відчайдушні спроби вернути гетьманській владі минулу дієздатність, а шляхом її посилення досягнути стабілізації внутрішньополітичного становища всередині козацької України та посилити її позиції на міжнародній арені. Такі спроби відбувалися як на Лівобережжі, так і в Правобережній Україні і були пов'язані з іменами відомих тогочасних військових і політичних діячів Якіма Сомка та Павла Тетері.

Зокрема, перший з них на поч. 60-х рр. XVII ст. виступив одним з претендентів на гетьманство в непокірному Юрію Хмельницькому Лівобережжі. Звичайно, усвідомлюючи той факт, що доля булави цілковито залежить від московського керівництва, він намагався продемонструвати свою відданість царю, що підтверджував вірною службою. Остання проявлялася досить успішним протистоянням намірам гетьмана Ю.Хмельницького силовими методами поширити свою владу на цю частину козацької України.

Проте, Я.Сомко був яскравим представником тієї непокірної козацької старшини, котра зберігала вірність до тих пір, поки їй це було вигідно й завжди болісно реагувала на будь-які спроби Москви урізати її суверенітет і намагалася будувати свої відносини з московським урядом на суворо договірній основі. Його поведінка й міркування змушували непокоїтись уряд Росії. Так, наказний гетьман піддавав критиці окремі статті Переяславської угоди 1659 р. Зокрема, в розмові з царським представником Ф.Лодиженським він зазначив, що "...в Юрасевих пунктах поганого що написано, – гетьману не вільно за провини карати горлом, – це потрібно залишити"¹². Безумовно, така позиція Сомка була спрямована на посилення гетьманської влади в Україні. За таких умов володар булави свою внутрішню політику й судочинство міг би здійснювати незалежно від Росії. Це давало б йому змогу розправлятися з опозицією (особливо з вірними Москві людьми типу тогочасних його головних опонентів у змаганні за гетьманську булаву Івана Брюховецького та єпископа Мефодія – Максима Филімоновича). У випадку неприйняття Москвою вказаної пропозиції, наказний гетьман погоджувався на компромісний варіант: гетьман мав право чинити суд за присутності представника московського уряду¹³.

Прагнення Сомка до посилення ролі гетьмана та наповнення реальним змістом гетьманської влади у той час проявилось і в його суперечках з московськими воєводами, які почувалися в Україні повними господарями. Нарікання з його боку викликали також дії белгородського воєводи князя Г.Ромодановського. Наказний гетьман навіть вимагав, щоб той "...без відома гетьмана від себе воєвод в міста не надсилав, що від цього людям є велике обтяження"¹⁴. У плані посилення влади гетьмана, Сомком розглядалася й програма об'єднання козацької України. Для цього він пропонував провести військову кампанію. На його думку, необхідно було послати близько 20 тис. війська в основні правобережні міста: Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Білу Церкву та Брацлав, що мало б змусити польський уряд піти на укладення миру¹⁵. Для дій проти Криму наказний гетьман пропонував на Запорозжжі побудувати містечка і послати туди 10 тис. російське військо та гармати для оборони від татар¹⁶. Без сумніву, це мало б призвести і до послаблення опозиційно налаштованого до Я.Сомка Запорозжя та

поставити його під контроль гетьмана. Така позиція стала проявом розуміння тогочасною українською політичною елітою того факту, що Січ, принаймні на кінець 50-х – поч. 60-х рр. XVII ст. у своїх політичних кроках не відрізнялася конструктивізмом та не завжди її дії лежали в площині інтересів держави (на той час Кіш активно підтримував головного суперника Якіма Сомка – І.Брюховецького, який в свою чергу висловлював положення, які не без підстав можна розцінювати як програму цілковитої ліквідації гетьманату й повну інкорпорацію козацької України до складу Московської держави). У спробах послабити вплив Запорозжя на тогочасні політичні процеси, особливо напередодні обрання окремого лівобережного гетьмана, Сомко, апелюючи до давньої традиції, намагався не допустити участі січовиків в майбутній елекційній раді в ролі окремої сили. Так він наголошував, що Військо Запорозьке єдине і всі запорожці повинні розійтися по своїх полках і голосувати в їх складі, як це заведено здавна¹⁷. Розцінюємо це також як певні дії в напрямку створення умов для посилення гетьманської влади.

Звичайно, позиція Сомка, постійна демонстрація його прагнення до якомога самостійнішої ролі та ідеї посилення гетьманської влади жодною мірою не могли влаштувати російське керівництво, котре, користуючись безвладдям в Україні, з успіхом посилювало тут свої позиції. Як наслідок, 17 червня 1663 р. в Ніжині була організована елекційна козацька рада, яка пройшла під повним контролем Москви. Прогнозована поразка Сомка та його прихильників привела до гетьманства його головного суперника Брюховецького. Цим російське керівництво фактично вирішило проблему щодо суті та прерогатив гетьманської влади, принаймні на Лівобережжі.

У той час, коли в лівобережній Україні ще тривала боротьба за гетьманську булаву, зневірених у можливості об'єднання України під єдиною гетьманською владою, Юрій Хмельницький поступився булавою перед досвідченим та надзвичайно амбітним політиком Павлом Тетерею. Перші кроки останнього на посаді гетьмана засвідчили, що ряд положень державної програми Б.Хмельницького лягли в основу його практичних дій. Будучи досвідченим дипломатом, досконало знайомим з мистецтвом політичних інтриг і на той час користуючись на відміну від Ю.Хмельницького популярністю в середовищі козацтва, зокрема старшини, він розраховував на реалізацію своїх задумів. За словами представника кримського хана Батирші Сулешева, гетьман відразу після свого обрання став наполягати на виведенні татарських військ з території України, підкреслюючи, що "...він, гетьман, з пушкаревими черкасами й барабашами почне переговори і має надію, що вони будуть йому, гетьману, слухняними і без війни"¹⁸. Уже така постановка питання, на нашу думку, засвідчує прагнення нового гетьмана

відігравати активну роль та відновити гетьманат як знаряддя здійснення реальної політики.

Павло Тетеря розумів, що посилення гетьманської влади та її самостійна роль можливі лише за умови послаблення впливів сусідніх держав. Цього можна було досягти повернувшись до традиційної з часів Богдана Хмельницького політики, суть якої полягала в створенні системи полівасальної залежності. Урівноважуючи вплив однієї держави протилежним впливом другої, козацька Україна мала шанс на створення умов для реалізації відносно самостійної політики. За таких умов з'являлася можливість і для формування сильної структури виконавчої влади у формі українського гетьманату. Саме тому він з самого початку свого гетьманування намагався зіграти на суперечностях між Польщею, Московією та Кримським ханством і таким чином зберегти якомога більшу незалежність. У листі до короля від 3 лютого 1663 р. зазначав: “Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув’язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою”. І далі явно налаштовував Варшаву проти Криму: “...мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милості”¹⁹.

У той же час на початку березня 1663 р. гетьман спорядив очолюване лисянським сотником Деменком посольство до Криму. Воно мало запевнити хана у приязних стосунках до нього з боку гетьмана. Водночас, П.Тетеря освідчувався, що “...від царя і короля нічого доброго не чекає”²⁰. Є також відомості про спробу Тетері порозумітися і з Московією. Він відправив туди посольство, очевидно, з наміром прозондувати ґрунт для переговорів. Відповіддю були жорсткі вимоги присягнути на вірність царю та визнати владу Москви. У разі ігнорування Тетерею цих вимог, у царській грамоті містилася погроза направити на Правобережну Україну московське військо²¹.

На думку Я.Дашкевича, така політика Тетері стала проявом домінування в його тогочасних поглядах саме незалежницької ідеї. Дослідник у цьому плані слушно проводить паралель між ним та Б.Хмельницьким: “Тетеря – так само, як його великий попередник Богдан, – використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку...”²².

Подальші кроки Павла Тетері засвідчують його розуміння того, що лише за умови сильної й дієвої гетьманської влади можливі стабілізація внутрішньополітичної ситуації в козацькій Україні та її об’єднання. Для зміцнення влади він намагався створити міцну опору в суспільстві. Тож, за прикладом Б.Хмельницького Тетеря розпочав оточувати себе вірними й впливовими людьми, більшість з яких належали до еліти, яку ще виховав

у свій час Великий гетьман²³. Його найближчими помічниками й однодумцями стали Г.Лісницький, Г.Гуляницький, П.Дорошенко, Т.Носач, С.Богданович-Зарудний, М.Ханенко, О.Гоголь та ін. Гетьман добився повернення в Україну Івана Богуна, який з 1661 р. перебував у Мальборзькій фортеці²⁴, порушував питання про повернення в Україну колишнього білоруського полковника Івана Нечая, схопленого 1659 року московськими військами і засланоного до Тобольська²⁵.

У середовищі українського духовенства гетьман знайшов однодумця в особі найвпливовішого ієрарха Українсько-Білоруської православної церкви митрополита київського Діонісія Балабана.

Невдачі в справі досягнення компромісу з лівобережною козацькою старшиною задля єдності України, а також провал підтриманого гетьманом польсько-татарського походу на Лівобережжя у 1663–1664 рр. та антипольське і антигетьманське повстання на Правобережжі, яке розпочалося на початку 1664 р. визначили крах гетьманських планів щодо відновлення єдності українських земель, а також змусили Тетерю відмовитися від пошуків полівасалітетних варіантів зовнішньої політики та сформувало відкрито пропольський вибір. Проте, навіть за таких умов Тетеря не відмовляється від ідеї посилення гетьманської влади.

Необхідно відзначити, що на 1664 р. склалася надзвичайно складна ситуація. З початку року на Правобережжі фактично тривала громадянська війна. Саме в цей період П.Тетеря знову вдався до спроб добитися поступок з боку польського керівництва. На думку гетьмана, це змогло б заспокоїти народ і стабілізувати ситуацію в Україні. Важливим документом, який характеризує основні напрями політичної програми П.Тетері саме цього періоду є інструкція гетьмана послам на Варшавський вальний сейм від 30 листопада 1664 р.²⁶. Вона являє собою розгорнутий, надзвичайно об'ємний (75 пунктів) урядовий проект облаштування козацької України та її стосунків з Річчю Посполитою. Слід відзначити, що даний документ до останнього часу залишався маловідомим дослідникам. Лише нещодавно були здійснені спроби комплексного дослідження змісту цієї інструкції, які проявилися в ряді публікацій, здійснених В.Газіним, В.Горобцем, М.Крикуном²⁷. Основні положення стали логічним продовженням ідей, висловлюваних Тетерею ще в перші місяці його гетьманування. Водночас, зміст інструкції ніс у собі відбиток тогочасної ситуації в державі, яка характеризувалася непевністю становища гетьманського уряду та надзвичайно відчутною його залежністю від польської влади, зокрема військового керівництва. Вона вкотре продемонструвала схильність гетьмана до компромісу задля досягнення наміченої мети (у даному випадку задля стабілізації внутрішньополітичної ситуації в державі та заспокоєння на-

роду). У цьому плані свої сподівання він пов'язував зі встановленням сильної гетьманської влади, яка б максимально забезпечувала суспільство від проявів охлократії, міжособної боротьби за владу, суперечностей між шляхтою та козацтвом, що набували все більшої запеклості. Звичайно, що зміст гетьманських пропозицій, ступінь їх радикальності був визначений розумінням П.Тетері та його оточення межі тих поступок, на які могло погодитися польське керівництво.

Тож саме за таких умов і були підготовлені українським керівництвом пропозиції на Варшавський вальний сейм.

Традиційно ставлячи насамперед питання церковно-релігійного характеру, укладачі інструкції розглядали їх в площині того, щоб створити умови для формування сильної та стабільної влади в Україні. Так, зокрема, велика увага приділялася статусу київського митрополита. *По-перше*, чітко ставилася умова, його підпорядкування константинопольському патріарху, що, очевидно, на думку українського керівництва, мало б унеможливити дію негативних впливів як збоку Москви, так і з боку Риму. *По-друге*, в даному проекті містилися положення, які б з одного боку сприяли підвищенню політичної ролі київського митрополита, а з другого створювали умови, за яких уряд Війська Запорозького міг би дієво впливати на процес обрання митрополита. Так, гетьман вважав, що посиленню авторитету митрополита й створенню умов, за яких ця фігура набирала би реальної політичної ваги мала сприяти чітко визначена процедура обрання вищого ієрарха української православної церкви. Гетьман вважав, що його обрання має бути обов'язково всезагальним за участі як духовенства, так і шляхти й представників Війська Запорозького, що мало б забезпечити його загальне визнання. На переконання гетьмана, **наявність впливового й загальновизнаного митрополита забезпечило б державу від появи самопроголошуваних гетьманів**. Це могло забезпечити державу від міжусобиць і розколів, які на той час переживала українська земля (очевидний натяк на нелегітимність лівобережного гетьмана Івана Брюховецького)²⁸. При цьому цікавим видається той момент, що в інструкції передбачалася участь у виборах з боку Війська Запорозького лише частини полковників. Тут слушною видається думка В.Горобця, що таким чином П.Тетеря намагався створити для себе можливість реального впливу на результати виборів, шляхом добору необхідних осіб – учасників голосування²⁹.

Щодо самого українського гетьмана, то на переконання П.Тетері і його оточення, гетьман обов'язково повинен обиратися всім козацтвом у присутності королівських комісарів **на чітко визначений термін, що мало б гарантувати його від переобрання за ініціативою війська**³⁰. Посилити гетьманську владу мало б і обмеження повноважень козацьких рад, зо-

крема в пункті, щодо їх прав обирати полковників. Не будучи в змозі в повній мірі відновити практику призначення полковників, що існувала за часів Б.Хмельницького, він пропонував хоча б погоджувати кандидатури на посаду полковників з гетьманом. Це могло б запобігти приходу до влади людей, що за своїми якостями не відповідали цим посадам, але вміли загравати з козацькою масою³¹.

Посиленню гетьманської влади, на думку П.Тетері, мала сприяти реформа війська. Очевидно, з огляду на нестабільність в козацьких полках і непередбачуваність їх дій, що особливо проявилось в ході подій 1664 р. на Правобережжі, гетьман виступив з програмою, *по-перше*, обмеження чисельності козацького реєстру, а, *по-друге*, створення військових сил, альтернативних козацьким полкам, які могли б стати надійною опорою гетьманській владі. Так, виходячи із тогочасних реалій, П.Тетеря визначив чисельність реєстру в 12 тис. осіб³². Крім того він пропонував сформувати при кожному козацькому полку кварцяну корогу, яка мала б безпосередньо підпорядковуватися гетьману³³. Фактично це була програма створення найманого війська, яке, до речі, достатньо популярним було в той час в інших європейських державах, а в наступні роки активно впроваджувалося й українськими гетьманами (П.Дорошенко, Д.Многогірський, І.Самойлович). Якщо ще додати до цього окрему драгунську корогу, яка мала перебувати при гетьмані, то бачимо, що **П.Тетеря прагнув створити надійну військову силу, вірну гетьману й здатну протистояти будь-яким спробам окремих діячів чи угруповань дестабілізувати ситуацію в державі.**

Діючи за прикладом Богдана Хмельницького, П.Тетеря докладав зусиль, щоб заручитися підтримкою національно зорієнтованої частини української шляхти. Він наголошував на необхідності підтвердження їхніх прав на маєтки, але за умови їх вірної служби Україні й гетьману, "...щоб завжди, коли гетьман на війні буде сідати на коня, то і вони згідно з заведеним у них порядком" виступали разом з ним³⁴. Водночас, самого Тетерю турбувало питання щодо наповнення гетьманської влади реальним змістом і поширення цієї влади на всі прошарки населення. Так він наголошував, що "...якщо хто із шляхти захогів бути в козацькому реєстрі й служити Його королівській милості поміж козаками, той, хоча б був найдавнішого роду, судові гетьмана підлягати має поки тут залишається"³⁵.

Однією із значних поступок, на які йшов гетьманський уряд у стосунках з Річчю Посполитою, стало визначення козацької території лише в межах південної частини Київського воєводства. Стосовно Брацлавського й Чернігівського воєводств, то козаки не мали права проживати як в королівських, так і в земських маєтках³⁶. Аналізуючи такий крок гетьманського уряду, вважаємо за необхідне висловити декілька міркувань. На нашу дум-

ку, це аж ніяк не означало курс гетьмана на локалізацію території Української держави, як це, зокрема, розглядає В.Горобець³⁷. У цьому плані слід зважити на прагнення П.Тетері побудови на українських землях аристократичної республіки (чи то – шляхетської, чи – старшинської). Козацтво, яке в очах Тетері все більше набувало обрисів деструктивної, неконтрольованої сили, на його думку, не могло виконувати роль стану, що стоїть в основі держави. На те, що тогочасне українське керівництво не відкинуло ідей Б.Хмельницького, зокрема стосовно об'єднання всіх українських земель, вказує пункт інструкції, який містив вимогу, щодо об'єднання всіх “українських воеводств” для спільної оборони від ворожих нападів.

У цьому ж плані слід розглядати позицію гетьмана щодо Запорозжя, яке Тетеря вважав розсадником свавілля й бунтівним центром. Тож він пропонував для посилення контролю над ним, а також для обмеження стосунків січовиків з Задніпров'ям, “обложити” Січ німецькими залогами. А самого кошового гетьман вважав за необхідне призначати з числа вірних гетьману й Короні козаків³⁸.

Дослідження тексту інструкції дозволяє нам дійти висновку, що вона в ряді положень повторювала відомі “пункти Тетері”, які лягли в основу Гадяцької угоди 1658 р., проте в ній яскраво проявляється і вплив тогочасної суспільно-політичної ситуації в Україні. Її зміст продемонстрував намагання гетьмана завдяки компромісу з польською владою домогтися внутрішньої стабілізації на підвладній йому території. Важливим кроком у цьому напрямку вважалося посилення гетьманської влади та її забезпечення від проявів охлократичних тенденцій в суспільстві. Проте гетьман розумів, що в умовах розгорання антигетьманського повстання, коли в Україні перебували значні польські сили та численні татарські загони, влада гетьмана носила лише номінальний характер, що змушувало його повсякчас рахуватися з позицією польського керівництва. Насамкінець слід зазначити, що даний проект Павла Тетері, хоча й він був достатньо поміркований в плані інтересів Речі Посполитої, так і не був втілений. Однією з причин цього стало небажання польської сторони йти на будь-які, навіть незначні поступки, українцям, що стало проявом її політичної недалекоглядності.

Отже, найвищим етапом Української національної революції був період гетьманування Богдана Хмельницького. Це було пов'язано в значній мірі з встановленням сильної й авторитетної гетьманської влади. Наступні роки, коли державна структура, створена Хмельницьким, поступово руйнувалася під дією як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, позначилися поступовим та неухильним послабленням влади українського гетьмана, його узалежненням від діяльності різних політичних угруповань та соціальних сил в Україні та урядів сусідніх держав. Усі спроби наступників Богдана

Хмельницького якоюсь мірою продовжити його справу, поставити на належне місце гетьманську владу зазнали краху.

Примітки

1. *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // *Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1980. – Т.2; Його ж. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1991. – Т.3; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. – К., 1929; Його ж. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1929–1930. – Ч.1-2.

2. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) // *Україна кризь віки.* – К., 1999. – Т.7; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001; Його ж. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // *Молода нація.* – 2000. – № 1. – С.40-61; *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003.

3. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С.197-198.

4. Там же. – С.202.

5. Там же. – С.200.

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1863. – Т.4. – С.43.

7. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – ПВК). – К., 1852. – Т.3. – С.377-382.

8. *Савчук Н.О.* Назв. праця. – С.112.

9. Там же. – С.113.

10. Там же.

11. Акты ЮЗР. – Т.4. – С.260-264; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.123-124.

12. Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т.7. – С.360.

13. Там же. – СПб., 1867. – Т.5. – С.94.

14. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). – Ф.ІІ. – №15544. – Арк.5-6.

15. Акты ЮЗР – Т.5. – С.93-94.

16. Там же. – С.94.

17. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен // Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. – М., 1991. – С.107-110.
18. НБУ IP. – Ф.II. – №15425-15487. – Арк.238.
19. ПВК. – Т.4. – Р.3. – С.259-260.
20. НБУ IP. – Ф.II. – №15425-15487. – Арк.238.
21. Там же. – Арк.238-239.
22. *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С.254.
23. Там же. – С.267; *Окиншиевич Л.* Генеральна рада на гетьманщині XVII–XVIII ст. – С.105.
24. ПВК. – Т.4. – Р.3. – С.272.
25. Biblioteka Muzeum Czartoryjskich w Krakowie. Dział rękopisów (далі – Czart.). – №402. – S.476.
26. Ibid. – S.545-575.
27. Газін В.В. Інструкція гетьмана Павла Тетері послан на Варшавський вальний сейм (20 листопада 1664 р.) – розгорнута програма державного будівництва часів Руїни // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького / Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 грудня 1998 р. – К., 1998. – С.90-95; Його ж. Політична програма гетьмана П.Тетері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7. – С.190-199; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. – С.423-443; Його ж. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої. – С.40-61.
28. Czart. – №402. – S.549.
29. Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої. – С.45.
30. Czart. – №402. – S.554.
31. Ibid. – S.557.
32. Ibid. – S.557-558.
33. Ibid. – S.560-561.
34. Ibid. – S.555-556.
35. Ibid. – S.561.
36. Ibid. – S.558.
37. Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої. – С.51.
38. Czart. – №402. – S.579.

Резюме

В статье исследуются вопросы прерогатив гетманской власти в Украине в конце 50-х – в первой половине 60-х гг. XVII в. Анализируются попытки правителей казацкой Украины утвердить сильный и дееспособный гетманат.